

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

НИГЯР ОКТАЙ ГЫЗЫ БАБАЕВА

**ЛИНГВО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ
МЕЖДУ САМОСТОЯТЕЛЬНЫМИ СЛОЖНЫМИ
СИНТАКСИЧЕСКИМИ ЦЕЛЫМИ В РУССКОМ,
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

**5714.01- Сравнительно-историческое и
сравнительно-типологическое языкознание**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

Баку – 2017

Работа выполнена на кафедре общего языкознания
Бакинского славянского университета

Научный руководитель: академик
Камал Мехди оглы АБДУЛЛАЕВ

**Официальные
оппоненты:** доктор наук по филологии, профессор
Габиб Мамед оглы ЗАРБАЛИЕВ

доктор философии по филологии, доцент
Махаббат Наджаф гызы АСАДОВА

Ведущая организация: Кафедры английского языка, иностранных
языков и методики их преподавания и
азербайджанского языкознания
Азербайджанского государственного
педагогического университета

Защита состоится «___» сентября 2017 года в ___ часов на
заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций
на соискание учёной степени доктора наук по филологии и доктора
философии по филологии при Бакинском славянском университете по
адресу: AZ1014, г. Баку, ул. С.Рустама, 33

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан « ___ » _____ 2017 года

**Учёный секретарь
Диссертационного совета
Д.02.071**

доктор наук по филологии,
доцент **Н.Ш.МАМЕДОВ**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Изучение лингво-стилистических связей между самостоятельными сложными синтаксическими целыми (ССЦ) непосредственно связано с рассмотрением ряда актуальных проблем структуры текста в русском, английском и азербайджанском языках.

Актуальность темы исследования. Многочисленные исследовательские работы последних лет о тексте и его единицах, формирование отрасли языкознания – лингвистики текста – свидетельствуют об актуальности проблемы текста. Текст – сложное лингвистическое явление, по-разному трактуемое в работах лингвистов.

Общепризнанным в лингвистике является рассмотрение не отдельного предложения, а взаимосвязь предложений в композиционно-смысловой структуре ССЦ и текста как целого речевого произведения. Этот аспект исследования является актуальным и диктуется потребностями различных областей современной науки как собственно лингвистики, так и прикладных отраслей языкознания.

Вопрос о ССЦ является одним из дискуссионных в синтаксисе и продолжает привлекать внимание исследователей с разных точек зрения. Между тем нет исследовательской работы, которая могла бы обеспечить непротиворечивое описание структурно-семантической организации ССЦ в пределах необходимой строгости и полноты, характерной для современных лингвистических исследований.

Актуальность темы обуславливается широкой употребительностью ССЦ в русском, английском и азербайджанском языках, недостаточной разработанностью самой проблемы ССЦ, наличием противоречивых точек зрения на данный вопрос, отсутствием однозначного осмысления композиционно-смысловой структуры ССЦ, а также отсутствием четких критериев выделения и определения границы ССЦ. Кроме того, исследуемая проблема лежит в плоскости такой фундаментальной для современного языкознания проблемы, как проблема взаимоотношения синтаксической стилистики и лексической семантики.

Степень разработанности темы. Общие проблемы лингвистики текста разрабатываются в работах В.Дреслера, Т.А. ван Дейка, М.А.Халлидея, А.Вежбицкой, И.Р.Гальперина, В.М.Лосевой,

Н.В.Малычевой и др. В азербайджанском языкознании исследование проблемы лингвистики текста в целом и ССЦ в частности вполне может считаться приоритетным. Различные аспекты этой проблемы изучаются в трудах К.М.Абдуллаева, М.Т.Гаибовой, А.Я.Мамедова, С.Г.Фаталиевой и др. В лингвистике текста особое внимание уделяется структурно-семантической связи компонентов текста. Изучаются виды повторов, их характер в различных языках, анафорические и катафорические отношения, актуальное членение предложения, соотношение ССЦ и абзаца, типы связей между ССЦ, структурно-семантические особенности самостоятельных ССЦ и т. д. Однако отсутствует исчерпывающее и адекватное описание фактора лингвистилистических связей между ССЦ. Поэтому необходимо рассмотреть композиционно-смысловую структуру ССЦ как единицы текста, а также лингвистилистические связи между ССЦ в русском, английском и азербайджанском языках.

Объектом исследования является композиционно-смысловая структура ССЦ в русском, английском и азербайджанском языках.

Предметом исследования является система языковых средств, выражающих лингвистилистические связи между ССЦ.

Цель исследования – комплексное описание закономерностей структуры, семантики и функционирования ССЦ как единицы текста и на этой основе выявление лингвистилистических связей между ССЦ в русском, английском и азербайджанском языках.

Задачи исследования. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие основные задачи: 1) исследование уровня изученности ССЦ в русском, английском и азербайджанском языках; 2) рассмотрение композиционно-смысловой структуры ССЦ как единицы текста; 3) описание формально-грамматических факторов ССЦ (например, порядок слов, синтаксический параллелизм, повтор и т. д.); 4) рассмотрение семантических факторов соединения компонентов ССЦ; 5) описание связи структурной основы ССЦ и конкретных семантических взаимоотношений между компонентами ССЦ; 6) изучение соотношения формальных и семантических факторов в ССЦ; 7) рассмотрение лингвистилистических особенностей связи между ССЦ.

Методологической основой исследования являются фундаментальные положения о сущности взаимосвязи языка и мышления, о диалектическом единстве формы и содержания, о

системной организации и соотнесенности объектов реальной действительности.

Методы исследования. В процессе исследования были использованы метод непосредственного наблюдения и комплексного описания языкового материала, структурно-семантический метод, функционально-синтаксический метод, метод сопоставления, метод лексико-семантического анализа и метод трансформации. При этом контекст рассматривается как определяющий фактор семантического комплекса.

Источники исследования. Материалом для анализа послужила картотека объемом свыше 2000 единиц. Основную часть картотеки составили примеры из произведений русской, английской и азербайджанской художественной литературы и периодические печати, а также из разговорной речи.

Научная новизна исследования заключается в следующем: в работе впервые предпринята попытка комплексного описания лингвостилистических связей между ССЦ на базе сопоставления материалов русского, английского и азербайджанского языков; 2) с новых позиций рассматривается композиционно-смысловая структура ССЦ; 3) выявляются условия функционирования формально-грамматических факторов соединения компонентов ССЦ; 4) определяется соотношение формальных и содержательных средств связи между ССЦ; 5) основные положения диссертационной работы являются новыми для теории текста в русском, английском и азербайджанском языках.

Теоретическое и практическое значение исследования определяется прежде всего его лингводидактической направленностью. Текст как целое, речевое произведение и отдельные его единицы мыслятся только через понятие связности. Освещение закономерностей композиционно-смысловой структуры ССЦ и лингвостилистических связей между самостоятельными ССЦ показывает, что в практике речевого общения ССЦ (микротекст) прямо отвечает задаче активного обучения языку как средству общения, средству обмена мыслями. ССЦ представляет группу самостоятельных предложений не только синтаксически связанных друг с другом по смыслу, но и синтаксически объединенную временным соотношением сказуемых и различными внешними синтаксическими средствами.

Теоретические положения и практические результаты исследования доказывают эффективность комплексного описания проблемы лингвостилистических связей между самостоятельными ССЦ и могут стать полезным и необходимым подспорьем к теоретическому курсу русского, английского и азербайджанского языков. Результаты исследования могут быть использованы в дальнейшей разработке проблемы коммуникативной организации текста. Материал диссертационной работы может быть использован также в лекционных курсах, на практических занятиях, в спецкурсах и на спецсеминарах, при разработке учебных пособий по синтаксису текста.

На защиту выносятся следующие основные положения работы:

1. ССЦ является наиболее крупной из функционально-речевых единиц, на которые членится текст. Композиционно-смысловая структура ССЦ состоит из нескольких предложений (часто различного строения: простых, сложных, осложненных различными оборотами), объединенных при помощи интонации и лексико-грамматических средств связи и раскрывающих одну из микротем (подтем) текста.

2. Как общие, так и частные смысловые и формальные признаки ССЦ проявляются только в целом тексте связной речи. Наличие или отсутствие лингвостилистических связей между ССЦ непосредственно сказывается на характере как отдельных предложений в составе ССЦ, так и самих ССЦ.

3. ССЦ как компонент текста имеет свои лексико-грамматические особенности (например, в виде повторов), которые также могут быть критерием установления его границы. Совпадение или несовпадение границ ССЦ и абзаца является результатом воли автора текста, влиянием его личной прагматической установки.

4. В прямом сопоставлении с проблемой связи между предложениями находится вопрос об автосемантии и синсемантии предложений, т.е. о большей или меньшей смысловой зависимости или независимости того или иного предложения. В случаях полного отсутствия межфразовых связей предложение характеризуется автосемантической. Наличие лексико-грамматических связей между предложениями делает их синсемантическими, т.е. приводит их к смысловой зависимости от предшествующего (или последующего) контекста.

Апробация диссертации. Основные положения диссертации прошли апробацию в виде докладов на международных научных

конференциях, на межвузовских республиканских научных конференциях, в статьях, опубликованных в различных издательствах Азербайджана и ближнего зарубежья.

Диссертация обсуждена на заседании кафедры общего языкознания Бакинского славянского университета и рекомендована к защите.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Общий объем диссертации 158 страниц.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обосновывается актуальность темы диссертации, определяются объект, цель, задачи и методы исследования, излагаются научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, представляются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава «Теоретические основы исследования структуры текста» состоит из трех параграфов.

В первом параграфе рассматривается текст как коммуникативная единица. Исследователями называются такие признаки текста, как литературная или стилистическая обработка, распадение его на ряд особых единств или единиц, единицы и отношения разных планов и уровней, парадигматические, синтагматические и интегративные отношения между единицами, смысловая дискретность дискурса, модальный характер, прагматическая установка, предикативность. Особо подчеркивается наличие содержательной стороны текста. Отмечается процессуальность содержания текста и необходимость изучения содержательной структуры текста через анализ его формальной структуры. Исходя из особенностей связного текста выделяют аспекты его описания – структурный, коммуникативный, денотативный¹.

¹ Лосева Л. М. Как строится текст. Москва: Просвещение. 1980; Мальчева Н. В. Текст и сложное синтаксическое целое: системно-функциональный анализ. Ростов-на-Дону: АПСН, 2003.

Как средство коммуникации текст имеет содержательный аспект. Изучение содержательного аспекта может вестись в плане поисков смысловых единиц, из которых складывается целое содержание, и в плане выделения смысловых категорий, которые имеют или могут иметь воплощение в определенных видах текстов. Как средство коммуникации текст имеет формальный аспект. При изучении этого аспекта должны быть выявлены составляющие текст единицы и способы их связи в целом. Наконец, как средство коммуникации текст обладает функционально-стилистическим аспектом, при изучении которого необходимо выяснить средства создания той или иной окраски текста, определяющие его функциональную отнесенность.

В данной работе мы исходим из понимания текста, предложенного И.Р.Гальпериным: «Текст – это сообщение, объективированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, состоящее из ряда особых единств, объединенных разными типами лексической, грамматической и логической связи, имеющее определенный модальный характер и прагматическую установку»². Текст как объект лингвистического исследования представляет собой смысловое и структурное единство, основными свойствами которого являются отдельность, целостность и связность компонентов.

Текст является основным компонентом речевой деятельности, на уровне которого осуществляется основная функция языка – коммуникативная. Как средство коммуникации текст должен обладать в своей формально-смысловой структуре указанием на отправителя сообщения. Можно предположить наличие в тексте смысловой категории «источник информации». По той же причине можно предположить в тексте наличие смысловой категории «получатель информации», «адресат». Формальная организация текста характеризуется линейностью, однонаправленностью, подобной организации предложения от начала к концу. Содержательная организация текста является разнонаправленной: подчиненной принципам линейности, обратной связи и ассоциативности (контрастности). Это значит, что восприятие содержания, во-первых, последовательно, во-вторых, ретроспективно, так как новые смыслы

² Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981. с. 18.

постоянно соотносятся со смыслами, уже известными из текста; в-третьих, оно эвристично, так как отдельные смыслы могут вступать в неожиданные ассоциативные связи с определенными ранее данными смыслами или с пресуппозицией читателя, и такие ассоциации могут оставаться в сознании читателя до конца знакомства с текстом или угасать.

Во втором параграфе ССЦ изучается как текстообразующая функционально-речевая единица. Предложение состоит из слов, ССЦ – из предложений, текст – из сверхфразовых единств. Целостность текста, органическое сцепление его частей свойственны как ССЦ, так и целому речевому произведению. Однако в ССЦ когерентность текста проявляется особенно наглядно. Наглядность ССЦ – явление не только смысловое. Она обнаруживается одновременно на уровне структурного, семантического и коммуникативного единства ССЦ, которые соотносятся между собой как форма, содержание и функция³. Композиционно-смысловая структура ССЦ состоит из трех элементов: 1) зачина (начало ССЦ); 2) средней части (развитие мысли микротемы) и 3) концовки (завершение микротемы). Например: *Толпа медленно продвигалась к театральному залу. Из окна Пушкин увидел театральный двор. Там стояли дощатые сараи, должно быть, под реквизит и жилье артистов. По двору торопливо сновали пестро разодетые, уже загримированные артисты, бородатые мужики тащили раскрашенные доски и размалеванные холсты. Волшебное царство!* (Л.Дугин. Лицей, 97).

ССЦ – это сложная коммуникативная единица высшего порядка, состоящая из ряда автосемантических и синсемантических предложений. ССЦ как единица промежуточного уровня между отдельным предложением и текстом должно ограничиваться, с одной стороны, от отдельного предложения, а с другой – от ряда последовательно объединенных предложений, т.е. от других ССЦ.

ССЦ характеризуется следующими важнейшими признаками: 1) завершенностью, то есть наличием логико-смысловой общности компонентов ССЦ, что выражается в монотемности, замкнутости

³ Поспелов Н. С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры // Доклады и сообщения Института русского языка / АН СССР. Москва-Ленинград, 1948, Вып. 2, с. 43-68; Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. Сложное синтаксическое целое. Москва: УРСС, ЛКИ, 2007.

содержания; 2) объединением компонентов в ССЦ по определенной структурной схеме; 3) отнесенностью всех компонентов ССЦ к одному модальному плану; 4) видо-временной соотносительностью сказуемых смежных предложений; 5) наличием особых типов связи между компонентами ССЦ; 6) наличием специальных и функциональных средств межфразовой связи; 7) соотношением предложений по длине.

Сложным в лингвистике текста является вопрос о границах ССЦ, о критериях выделения этой единицы в тексте. Перечисленные выше признаки следует считать и объективными критериями при выделении ССЦ из потока связной речи.

Текстообразующая функция ССЦ обуславливается тем, что синтаксическая структура становится стимулятором в развитии текстовых категорий. Именно к этой роли синтаксических категорий и следует применять термин «текстообразующая функция», которая выступает в двух своих разновидностях: 1) автостимулирующая текстообразующая функция, 2) сенстимулирующая текстообразующая функция.

В первом случае синтаксическая структура сама по себе, реализуя свое грамматическое значение, способствует движению текста, реализует одно из текстовых категорий. Так, например, собственно вопросительное предложение в монологическом тексте способствует созданию вопросно-ответного комплекса: *Улицы были пустые и мертвые, и в домах не было признаков жизни. Я доходил до Летнего сада и все кругом было пусто и мертво. Я шел по набережной и поворачивая к комиссариату и кругом не было ни души. Был ли это труп, а не город? Нет, это не был труп, то был самый сильный и страстный из городов в судорога величайших исторических событиях* (Г.Чичерин. Воспоминание).

Во втором случае – сенстимулирующая текстообразующая функция выступает лишь как следствие взаимодействия данной структуры с другими. Наиболее ярким примером данного явления может служить синтаксический параллелизм, выступающий в качестве своеобразного связывающего средства: *Ростову то казалось, что Богданыч только притворяется невнимательным, и что вся цель его теперь состоит в том, чтобы испытать храбрость юнкера, и он выпрямлялся и весело оглядывался; то ему казалось, что Богданыч нарочно едет близко, чтобы показать Ростову свою храбрость. То*

ему думалось, что враг его теперь нарочно пошлет эскадрон в отчаянную атаку, чтобы наказать его, Ростова. То думалось, что после атаки он подойдет к нему и великодушно протянет ему, раненому, руку примирения (Л.Толстой. Война и мир).

В третьем параграфе освещается проблема соотношения абзаца и ССЦ. Членение текста – сложный многоаспектный процесс, который в целом носит двойкий характер. Во-первых, это объективный процесс, зависящий от функциональной направленности текста, т. е. от его прагматической установки. Во-вторых, это субъективный процесс, зависящий от замысла создателя текста, т. е. от прагматической установки автора. Создается своеобразная дихотомия: прагматическая установка текста – прагматическая установка автора. В результате сосуществования двух видов прагматической установки в тексте сосуществуют две сложные синтаксические единицы, сходные между собой, но тем не менее имеющие явные различия. Это ССЦ, соответствующее первому виду членения, и абзац, соответствующий второму виду членения. Сходство этих двух единиц обнаруживается уже в самом определении: и ССЦ, и абзац представляют собой единство, завершенное в смысловом, структурном и интонационном отношении, которое может функционировать как относительно самостоятельная единица.

Текст – «целенаправленное речевое произведение, состоящее из неопределенного количества грамматических структур (предложений) и при этом имеющее определенный смысл, в той или иной степени отличный от смысловых показателей этих грамматических структур»⁴ – членится на ССЦ плюс отдельные предложения, не входящие в состав ССЦ. Отсюда следует, что абзац не совпадает с ССЦ, так как текст целиком делится на абзацы, а при делении на ССЦ некоторые отдельные предложения остаются за пределами этих единств. ССЦ является единицей объективного членения текста, в основе которого заложена его прагматическая установка, а абзац – это единица субъективного членения текста, в основе которого лежит прагматическая установка автора. При совпадении этих

⁴ Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981. с. 23.

прагматических установок ССЦ равно абзацу. При противоречии прагматической установки текста и прагматической установки автора ССЦ не укладывается в границы абзаца, т. е. абзац либо включает в себя несколько ССЦ, либо одно ССЦ распадается на несколько абзацев. ССЦ – единица содержания, а абзац – единица формы претворения ССЦ в письменном варианте изложения.

Вторая глава «Лингвистические связи между сложными синтаксическими целыми в русском, английском и азербайджанском языках» состоит из трех параграфов.

В первом параграфе рассматриваются лексико-грамматические средства связи между компонентами ССЦ и между ССЦ. Лингвистический подход к тексту нацелен на раскрытие типичного строения текста вообще, всякого текста, его языковой, структурной и композиционной оформленности. Для текста в этом плане характерны свои основные признаки: 1) смысловая автономность (смысл текста – это его содержательная сторона, то есть та информация, для передачи которой и был написан текст); 2) языковая, структурная, композиционная и стилистическая оформленность; 3) коммуникативная направленность текста, то есть соответствие его целям, условиям и адресату, которые предопределили данный текст; 4) связность или взаимозависимость предложений в тексте и средства связи. Связность достигается лексико-семантическими, морфологическими, синтаксическими и стилистическими средствами. Сцепление высказываний происходит по-разному: с помощью союзов, местоимений, наречий, повторения слов, видо-временной соотносительности глагольных сказуемых, частиц, вводных слов и т. д. Такие фразовые скрепы называются средствами межфразовой связи. Например: *Иногда случайно Изумруд видел сквозь отворенную дверь других лошадей, ходивших и бегавших на воле, и тогда он кричал им, негодуя и жалуясь. Но тотчас же закрывали дверь, и опять скучно и одиноко тянулось время.*

Главным в этой конюшне был большеголовый, заспанный человек с маленькими черными глазками и тоненькими черными усами на жирном лице. Он казался совсем равнодушным к Изумруду, но тот чувствовал к нему непонятный ужас.

И вот однажды, ранним утром, когда все конюхи спали, этот человек тихонько, без малейшего шума, на цыпочках вошел Изумруду, сам засыпал ему овес в ясли и ушел. Изумруд немного удивился этому,

но покорно стал есть. Овес был сладок, слегка горьковат и едок на вкус. «Странно, – подумал Изумруд, – я никогда не пробовал такого овса» (А.Куприн. Изумруд).

Связь между данными ССЦ осуществляется с помощью местоимений, повторов и соединительного союза *и*.

Связность текста обнаруживает себя в закономерностях расположения слов в каждом ССЦ в зависимости актуального членения каждого последующего предложения от предыдущего. Для понимания смысловой структуры текста и авторского замысла важным является содержание отдельного ССЦ и взаимосвязь между ССЦ. Грамматические формы получают стилистическую окраску при оппозиционном замещении не в одном предложении, а в рамках большего отрезка текста, т. е. в ССЦ, а иногда и на протяжении нескольких ССЦ.

Разберем отрывок текста, состоящий из трех взаимосвязанных ССЦ в английском языке:

“Go ahead, Johny”, said my father. “You haven’t yet failed to leave that store with provender, and you’ll be back here in ten minute with food fit for a king”.

“I don’t know”, I said. “Mr. Kosak says *we are* trying to give him the merry run around. He wants to know what kind of work you *are doing*”.

“Well, go and tell him”, said my father. “I have nothing to conceal. I am writing poetry. Tell Mr. Kosak I am writing poetry night and day” (W. S. Maugham. The lotus eater).

Определить то, что первая выделенная форма является транспонированной, и ее основное значение – постоянное, обычное действие, возможно, если мы установим связи с первым ССЦ, где имеется грамматический индикатор постоянного действия *haven't yet failed*. Таким же образом можно определить значение формы *are doing*, если увязать ее с последующей формой *am writing* и лексическим индикатором *night and day*. Таким образом, глагольные формы оказываются тесно взаимосвязанными и взаимозависимыми на протяжении всех трех ССЦ, выступая средством когезии в этом отрывке текста⁵.

⁵ Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. London, 1976; Мəммədov A. Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001.

Рассмотрим пример в азербайджанском языке:

Qaranlıq və kədərli bir aləm maşının qaldırdığı toz buludları içində itir, arxada qalırdı. Qabaqda isə işıqlı və nəhayətsiz bir yol açılırdı (M. İbrahimov).

Компоненты данного ССЦ соединены с помощью союза *isə*, который усиливает и значение противопоставления.

Во втором параграфе освещаются повторы как фактор связности текста. Смысловое единство текста – его связность – создается повторением смыслов. Исследователи отмечают, что необходимым (хотя и недостаточным) условием связности текста является повторение одних и тех же слов в разной синтаксической роли. К.М.Абдуллаев, обращая внимание на текстообразующие функции повторов, пишет: «Как в простых, так и в сложных текстах в качестве текстообразующей функции выступают ряд структурно-грамматических показателей. Ясно, что в тексте могут повторяться предложения и словосочетания, а также лексические единицы... Естественно, это дает нам возможность утверждать, что повтор по определению выступает в качестве самого мощного текстообразующего фактора. В каждом тексте можно выделить повторы, проявляющиеся как в семантическом, так и в формально-структурном плане»⁶.

По нашему мнению, связность можно определить как свойство текста концентрировать внимание на главном объекте повествования (описания), последовательно раскрывая разные стороны этого объекта, выделяя среди них существенные, которые служат отправной точкой для дальнейшего сосредоточения внимания на них.

В связных текстах, относящихся к разным стилям речи, используются различные виды лексического повтора: 1) повторы отдельных слов, групп слов, частей предложения – по признаку *что* повторяется; 2) повторы контактные и дистантные – по признаку *как* повторяется; 3) повторы существительных, прилагательных, местоимений, глаголов, наречий и т. д. – по способу морфологического выражения лексического повтора; 4) повтор однокоренных слов, относящихся к разным частям речи; 5) неосложненный лексический повтор и осложненный лексический

⁶ Abdullayev K. M. Azərbaycan dili sintaksisinn nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999. s. 232.

повтор, сопровождаемый указательным местоимением или другими словами с признаковым значением.

Лексический повтор как стилистический прием выполняет семантико-синтаксическую связь между предложениями и в то же время сосредоточивает внимание читателя на семантике повторяющихся слов и содержании предложений в композиционно-смысловой структуре ССЦ.

Рассмотрим пример: Кирилл вскочил на ноги и поднял *цепь*. *Цепь* все больше сгруживалась в кучки, устремляясь в проходы между сараем с непрерывной стрельбой и возникшими без всякой команды с грозно-отчаянными криками «ура» (К.Федин. Необыкновенное лето).

Здесь синтаксическая цепная связь между предложениями (дополнение – подлежащее) оформляется посредством лексического повтора. Это повтор отдельного слова, неосложненный, контактный («композиционный стык»), нейтральный в стилистическом плане.

То же самое наблюдается в английском и азербайджанском языках:

1. What effect he might hope to produce upon *Rosemary*. *Rosemary* saw him always as a model of correctness... (F.S.Fitzgerald *Tender is the Night*).

2. Bu lap *Aşqabadın lap o istisinə oxşayırdı, Aşqabadın o istisinə ki, Zübeydə gəmiyə minib, Xəzəri üzüb gedib düşmüşdü o istiyə; qaragül xəzi almağa getmişdi ki, gətirib Bakıda satsın* (Elçin. 5 dəqiqə və ədəbiyyat).

Использование лексического повтора придает речи точность, ясность, стройность. Повтор какого-либо слова – это наиболее прочная и надежная связь между предложениями. Следует отметить, что повторы служат своего рода перекидными мостиками к новому, еще не известному в данном тексте содержанию.

В третьем параграфе освещается актуальное членение и связь компонентов смысловой структуры текста. Актуальное членение все чаще признается явлением, которое представляет собой один из существенных признаков связности текста⁷. Если рассматривать текст как определенным образом упорядоченную совокупность предложений, объединенных темой и ремой, а также совокупность

⁷ Николаева. Т. М. Актуальное членение - категория грамматики текста // Вопросы языкознания, 1972, № 2, с. 48-54.

тема-рематических связанных единств, находящихся между собой в определенных отношениях и передающих то или иное коммуникативное задание, то становится очевидной организующая роль актуального членения текста. Например: *Узкая полоса земли вдоль реки Нил. От 1 до 25 км. шириной. Но на ней живет почти 99% населения Египта* (г. «Комс. правда», 04. 06. 2015).

В этом ССЦ первое предложение содержит тему. Рема вынесена за пределы предложения и реализуется при помощи парцеллированной конструкции.

Если в предложении рема противопоставлена микротеме по признаку новизны, большей коммуникативной весомости, то за пределами предложения рема составляет часть информации, которую следует объединить с ремами соседних предложений для определения смыслового содержания тема-рематического смыслового единства. Единство рематических частей предложений одного тема-рематического смыслового единства заключается в их однотипности, их грамматической и семантической однородности. Такая рема носит название рематической доминанты. Например: *There was no one else on the beach so late in the afternoon. She walked very close to the water where there was a rim of hard flat sand easier on her feet than the loose shelves of shingle which folded one on top of the other, up to the storm wall* (Hill S. *A bit of Singing and Dancing*).

Данный фрагмент текста представляет собой описание места *the beach*, являющегося темой единства. Смысл описания состоит в констатации наличия предметов, людей в данном месте, представляющих часть одной общей картины. Грамматически она выражена обстоятельством места, которое часто заменяется в дальнейшем изложении местоименными субститутами. Предмет и люди попадают в рематическую часть предложения: *no one else, a rim of hard flat sand, the loose shelves of shingle, the storm wall*.

Объединение этих рематических частей позволяет назвать рему единства предметной рематической доминантой.

Соединение ССЦ общего текста происходит в первую очередь путем развития тема-рематических отношений (изотопные связи). То, что является ремой предшествующего ССЦ, становится темой настоящего. Рема же настоящего ССЦ становится темой последующего. Сравним пример в азербайджанском языке:

Yarım saatdan sonra qonaqları çağırdılar qonaq otağına. Otağın ortasında uzun xörək stolu üstündə düzülmüşdü hər cür xörəklər və içkilər (С. Мəmmədquluzadə).

В этом примере контактное расположение ремы и темы служит развитию мысли на основе цепной связи компонентов текста.

Связь между ССЦ осуществляется также посредством таких дополнительных семантических категорий, как время, место в пространстве, лицо, цель, причина и т. п.

Третья глава «Стилистические связи между сложными синтаксическими целыми в русском, английском и азербайджанском языках» состоит из трех параграфов.

В первом параграфе изучается роль стилистических фигур в формировании ССЦ. Отмечается, что тропам и фигурам в истории филологии посвящено огромное количество работ, но с точки зрения проблематики лингвистики текста они никогда не рассматривались. Указывается, что особенности когезии, создаваемой синтаксическими средствами различных групп, ее функции зависят от типа соединяемых фрагментов текста и типа речи. Рассмотрение синтаксических средств в функционально-семантическом аспекте дает возможность выявления закономерностей соотношения средств и функций организуемой ими когезии текста. Синтаксические средства когезии четко анализируются при компонентном анализе и учете различных средств языка, участие которых приводит к категории связности. Целостность текста обеспечивается категориями информативности, интегративности, завершенности хронотопа (текстового времени и текстового пространства), категориями образа автора и персонажа, модальности, эмотивности и экспрессивности. Связность текста дополняется категориями ретроспекции / проспекции и членимости.

Стилистические фигуры применяются для большей эффективности эмоционального воздействия, для создания особого эмоционального напряжения в тексте⁸. В данном разделе рассматриваются такие стилистические средства, как риторический вопрос, эллипсис, эмфаза, инверсия и т. д. Делается вывод о том, что все стилистические

⁸ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (Стилистика декодирования). Ленинград: Просвещение, 1981; Вəylərova A. Vədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008.

средства связи между ССЦ служат повышению коммуникативной эффективности текста в целом.

Основная функция стилистических фигур заключается в выделении, подчеркивании и усилении той или иной части высказывания. Фигуры служат выражением эмоций говорящего и средством передачи тона и степени его настроения слушателю. В наибольшей степени фигуры активизируются в художественной речи, особенно в поэтической, но многие их разновидности достаточно активны и в различных жанрах публицистики.

Во втором параграфе освещаются стилистические особенности интеграции ССЦ и текста. Прежде всего необходимо иметь в виду, что понятие стилистического не должно быть ограничено только рамками языковых уровней его реализации. Оно может быть с успехом применено на всех уровнях текста. Стилистические способы интеграции ССЦ и текста сосуществуют с другими способами интеграции текста, изучаемыми лингвистикой текста. В художественном тексте стилистические способы интеграции формы и содержания текста являются первичными, а иногда и единственными факторами интеграции текста. Стилистические способы интеграции ССЦ и текста оказываются неравноценными с точки зрения тех конкретных стилистических задач, которые ими решаются на разных уровнях текста. Неучет этого обстоятельства является основным препятствием правильного понимания сущности стилистических категорий и степени их участия в интеграции разных уровней текста.

Проведенный анализ позволяет утверждать, что в структуре текста на стыке ССЦ большое значение приобретают стилистические связи. Средства стилистической выразительности не просто украшают текст, а непосредственно служат коммуникативным целям, важнейшей среди которых является прагматическая эффективность. В конечном счете все направлено на адекватное восприятие адресатом того, что сказано адресантом.

В третьем параграфе рассматриваются особенности передачи структурно-семантических и стилистических связей между ССЦ при переводе с одного языка на другой. ССЦ характеризуются целым рядом структурно-семантических и стилистических особенностей. Эти особенности могут быть разными в произведениях, относящихся к разным стилям, а в художественной литературе у каждого писателя ССЦ приобретают свои особенности. Следовательно, для получения

полной картины общих свойств ССЦ в каком-то языке необходимо исследовать их семантические, стилистические и структурные характеристики в произведениях разных писателей и в разных стилях речи.

Следует отметить, что различают «два основных объекта лингвистики текста, часто недифференцированно именуемых «текст»: 1) целое речевое произведение – текст, т. е. текст в широком смысле слова, или макротекст ... и 2) сверхфразовое единство (сложное синтаксическое целое) – текст в узком смысле слова, или микротекст»⁹.

С точки зрения теории и практики перевода значительный интерес представляет изучение соотношения структурных и смысловых характеристик ССЦ в одном языке с такими же характеристиками в другом языке. С этой точки зрения наибольший интерес представляет именно микротекст, особенно в связи с тем, что важнейшей коммуникативной единицей в последнее время все чаще признается ССЦ.

Хорошо известно, что в процессе работы переводчик членит макротекст на более мелкие отрезки для установления смысловой эквивалентности текстов на исходном языке и языке перевода, и что смысловую эквивалентность чаще всего можно установить на уровне предложения, т. е. микроконтекста. Не меньший интерес представляет анализ соотношения микро- и макроконтекста в установлении истинного значения какого-то слова внутри микроконтекста, причем в ходе анализа необходимо проследить как макроконтекст помогает уяснить значение данного слова, если оно не вполне выявляется в пределах микроконтекста, а также как учет связи микро- и макроконтекста помогает переводчику подобрать правильное соответствие данному слову в языке перевода.

При этом макроконтекст, влияющий на значение слова в микроконтексте, может предшествовать данному микроконтексту, может следовать за ним, а иногда и «включать» в себя анализируемый микроконтекст. В большинстве случаев именно тот макроконтекст, состоящий из одного или нескольких ССЦ, который непосредственно предшествует микроконтексту или следует сразу за ним, способствует выявлению или уточнению значения исследуемого слова.

⁹ Москальская О. И. Грамматика текста. Москва: Высшая школа, 1981, с. 79.

Однако анализ разнообразных определений позволяет выделить ряд общих свойств: ССЦ присуща структурная и смысловая завершенность, относительная независимость от контекста и, главное, они обладают собственной «микротемой». Именно наличие собственной «микротемы» следует считать определяющей чертой ССЦ.

В **Заключении** представлены основные выводы и обобщения, вытекающие из содержания диссертации. Исследование композиционно-смысловой структуры ССЦ и лигво-стилистических связей между ССЦ на материале таких разносистемных языков, как русский, английский и азербайджанский языки, приводит к интересным результатам. Категории целостности текста с такими ее проявлениями, как развернутость, связность, интеграция и композиция противопоставлена членимость (делиматационность) текста, главным средством которой является абзацирование. Рассмотренные нами текстообразующие функции синтаксических единиц представлены прежде всего в аспекте категорий текста, однако этот основной ориентир не только не снимает вопроса об их соотносительности с единицами грамматики и стилистики текста, но делает ее необходимой. Несмотря на различие систем русского, английского и азербайджанского языков в переводе наблюдается полное сохранение структуры ССЦ, чего нельзя сказать о членении текста на абзацы. Четкая прагматическая установка текста, реализующаяся с помощью ССЦ, также четко прослеживается и в переводе при условии его адекватности.

Основные положения диссертации нашли отражение в следующих публикациях автора:

1. Стилистические фигуры в тексте // АМЕА, Tədqiqlər. Bakı, 2013, № 1, s.113-120
2. The importance of research of text building role of reiterations // Science and Education Materials of the IV International Research and Practice Conference Vol. II, October 30-31, 2013, s.377-381
3. Соотношение абзаца и сложного синтаксического целого // European Applied Sciences, 11-2013, Vol. II, s.3-5
4. Supra-Phrasal Unity: Revisited the History of the Concept // Young Scientist, USA, Vol. V, 2016, s. 63-68

5. Повтор как средство структурной организации сложного синтаксического целого // Тағйев охуларı. Bakı: BSU 2016, № 2, s. 21-26
6. Микротексты как базовая модель при определении границ сложного синтаксического целого в различных языковых системах // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: БСУ, 2016, №1, с.114-128
7. Несколько слов о коммуникативной структуре текста // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2015, № 2, s. 85-87
8. К проблеме членения текста // Материалы международной научно-практической конференции «Проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы в Азербайджане: опыт, практика и перспективы разработки и создания новых учебных комплексов для школ и вузов». Баку, 2017, s.58

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NİGAR OQTAY qızı BABAYEVA

**RUS, İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏR ARASINDA
LİNQVO-STİLİSTİK ƏLAQƏLƏR**

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2017

Dissertasiya Bakı Slavyan Universiteti
Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir

- Elmi rəhbər:** akademik
Kamal Mehdi oğlu ABDULLAYEV
- Rəsmi opponətlər:** filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Həbib Məmməd oğlu ZƏRBƏLİYEV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məhəbbət Nəcəf qızı ƏSƏDOVA
- Aparıcı təşkilat:** Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
İngilis dili, Xarici dillər və onların tədrisi
metodikası və Azərbaycan dilçiliyi kafedraları

Müdafiə « ___ » sentyabr 2017-ci il saat ___-da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S. Rüstəm küç., 25.

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ___ » _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D.02.71 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi**

filologiya üzrə elmlər doktoru,
dosent **N.Ş.MƏMMƏDOV**

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Müstəqil mürəkkəb sintaktik bütövlər (MSB) arasında linqvo-stilistik əlaqələrin tədqiq edilməsi rus, ingilis və azərbaycan dillərində mətn strukturunun bir sıra aktual problemlərinin öyrənilməsi ilə əlaqədardır.

Tədqiqatın mövzusunun aktuallığı. Son illərin mətn və onun vahidləri haqqında saysız-hesabsız tədqiqat işləri, dilçiliyin sahəsi olan mətnin linqvistikasının təşəkkül tapması mətn probleminin aktuallığını təsdiq edir. Mətn – dilçilərin işlərində müxtəlif cür təfsir edilən mürəkkəb linqvistik hadisədir.

Dilçilikdə ayrı-ayrı cümlələrin nəzərdən keçirilməsi yox, MSB-ün və mətnin kompozisiya-mənalı quruluşunda cümlələrin bütöv nitq məhsulu kimi qarşılıqlı əlaqəsi hamı tərəfindən qəbul edilir. Tədqiqatın bu aspekti aktualdır və müasir elmin müxtəlif sahələrinin – istər məhz linqvistikanın, istərsə də dilçiliyin tətbiqi sahələrinin tələbləri ilə diqtə edilir.

MSB barəsində məsələ sintaksisdə mübahisəli məsələlərdən biridir və tədqiqatçıların diqqətini müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərdən cəlb etməyə davam edir. Bu arada müasir linqvistik tədqiqatlar üçün səciyyəvi olan lazımi ciddilik və bütövlük çərçivəsində MSB struktur-semantik təşkilinin ziddiyətsiz təsvirini təmin edə bilən tədqiqat işi yoxdur.

Mövzunun aktuallığı MSB-ün rus, ingilis və azərbaycan dillərində geniş işlənmə dərəcəsindən, MSB-ün özünün probleminin az işlənməsindən, verilmiş məsələyə ziddiyətli nöqtəyi-nəzərlərin olmasından, MSB-ün kompozisiya-mənalı strukturunun birmənalı başa düşülməsinin qeyri-mövcudluğundan, həmçinin MSB-ün sərhədlərinin ayrılmasının və müəyyən edilməsinin aşkar meyarlarının qeyri-mövcudluğundan irəli gəlir. Bundan başqa tədqiq olunan problem müasir dilçilik üçün sintaktik stilistika və leksik semantika kimi böyük problemin müstəvisində dayanır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Mətn linqvistikasının ümumi problemləri V.Dreslerin, T.A.Van Deykin, M.A.Hallideyin, A.Vejbiçkanın, İ.R.Qalperinin, V.M.Losevanın, N.V.Malıçevanın və s. əsərlərində tədqiq edilir. Azərbaycan dilçiliyində mətn linqvistikasının probleminin tədqiqini bütövlükdə, xüsusilə MSB-də tamamilə vacib hesab etmək mümkündür. Bu problemin müxtəlif aspektləri K.M.Abdullayevin, M.T.Qayıbovanın, A.Y.Məmmədovun, S.Q.Fətəliyevanın əsərlərində tədqiq edilir. Mətn linqvistikasında mətnin komponentlərinin struktur-semantik əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Təkrarların növləri, onların ayrı-ayrı dillərdə

xarakteri, anaforik və kataforik münasibətlər, cümlənin aktual üzvlənməsi, MSB-ün və abzasın əlaqəsi, MSB arasında əlaqələrin tipləri, müstəqil MSB-ün struktur-semantik xüsusiyyətləri tədqiq edilir və s. Lakin MSB arasında linqvostilistik əlaqələr amilinin bütöv və adekvat təsviri yoxdur. Buna görə də rus, ingilis və azərbaycan dillərində MSB kompozisiya-mənalı strukturunu, həmçinin MSB arasında linqvostilistik əlaqələri mətn vahidləri kimi tədqiq etmək vacibdir.

Tədqiqatın obyektı rus, ingilis və azərbaycan dillərində MSB-ün kompozisiya-mənalı quruluşudur.

Tədqiqatın predmeti MSB arasında linqvostilistik əlaqələri ifadə edən dil vasitələri sistemidir.

Tədqiqatın məqsədi MSB-ün quruluşunun, semantikasının və işlənməsinin qanunauyğunluqlarını mətn vahidləri kimi kompleks təsvir etmək və bu əsasda MSB-ün rus, ingilis və azərbaycan dillərində kommunikativ-sintaktik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqdır.

Tədqiqatın vəzifələri. Qarşıya qoyulan məqsədə aşağıdakı əsas vəzifələrin həlli ilə nail olunur: 1) rus, ingilis və azərbaycan dillərində MSB-ün öyrənilmə dərəcəsini tədqiq etmək; 2) mətn vahidləri kimi MSB-ün kompozisiya-mənalı quruluşunu nəzərdən keçirmək; 3) MSB mürəkkəb-qrammatik amillərini (məsələn, söz sırası, sintaktik paralelizm, təkrar və s.) təsvir etmək; 4) MSB-ün komponentlərinin birləşməsinin semantik amillərini təhlil etmək; 5) MSB-ün struktur əsasının əlaqəsini və MSB-ün komponentləri arasında konkret semantik qarşılıqlı əlaqələri təsvir etmək; 6) MSB-ün formal və semantik amillərinin əlaqəsini öyrənmək; 7) MSB arasında əlaqənin linqvostilistik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək.

Tədqiqatın metodoloji əsası dilin və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinin mahiyyəti, forma və məzmunun dialektik vahidi, sistemli quruluşunun və real varlığın obyektlərinin əlaqələndirilməsi barəsində olan böyük müddəalardır.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində dissertasiya materialını bilavasitə müşahidə etmək və kompleks şəkildə öyrənmək metodundan, struktur-semantik metoddan, funksional-sintaktik metoddan, qarşılaşdırma metodundan, leksik-semantik təhlil metodundan və transformasiya metodundan istifadə edilib. Bununla yanaşı kontekst semantik kompleksi təyin edən amil kimi təhlil edilir.

Tədqiqatın mənbələri. Təhlil üçün həcmi 2000-dən artıq kartotekadan istifadə edilmişdir. Kartotekanın əsas hissəsini rus, ingilis və

azərbaycan bədii ədəbiyyatı əsərlərindən və dövrü mətbuatdan, həmçinin danışıq nitqindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyini aşağıdakılar təşkil edir: 1) işdə ilk dəfə olaraq ingilis, rus və azərbaycan dillərinin materiallarının qarşılaşdırılması əsasında MSB arasında linqvostilistik əlaqələrin kompleks təsvirinin sınağı təşəbbüs edilir; 2) MSB-ün kompozisiya-mənalı quruluşu yeni mövqelərdən təhlil edilir; 3) MSB komponentlərinin birləşməsinin formal-qrammatik amillərinin işlənmə şərtləri aydınlaşdırılır; 4) MSB arasında formal və məzmunlu əlaqə vasitələrinin qarşılıqlı münasibəti müəyyən edilir; 5) dissertasiya işinin əsas müddəaları rus, ingilis və azərbaycan dillərində mətn nəzəriyyəsi üçün yenidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl onun linqvostilistik istiqamətliliyi ilə müəyyənləşdirilir. Mətn bir bütöv kimi, nitq məhsulu və onun ayrı-ayrı vahidləri yalnız əlqəlik anlayışı vasitəsilə təsəvvür olunur. MSB-ün quruluşunun kompozisiyalı-strukturunun və müstəqil MSB arasında linqvostilistik əlaqələrin qanunauyğunluqlarının izahı göstərir ki, nitq ünsiyyəti təcrübəsində MSB (mikromətn) ünsiyyət vasitəsi, fikirlər mübadiləsi vasitəsi kimi dilin fəal öyrənilməsi vəzifəsinə birbaşa cavab verir. MSB yalnız bir-birilə mənaca sintaktik əlaqəli müstəqil cümlələr qrupunu yox, həm də xəbərlərin zaman əlaqəsi və müxtəlif xarici sintaktik vasitələrlə birləşmiş sintaktik qrupu təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri müddəaları və praktik nəticələri MSB arasındakı əlaqələrin linqvostilistik probleminin kompleks şəkildə öyrənilməsinin effektivliyini sübut edir və rus, azərbaycan və ingilis dillərinin nəzəri kursuna faydalı və zəruri yardımı ola bilər. Tədqiqatın nəticələri mətnin kommunikativ quruluşunun bundan sonra işlənməsində istifadə edilə bilər. Dissertasiya işinin materialı mühazirə kurslarında, praktik məşğələlərdə, xüsusi kurslarda və xüsusi seminarlarda mətn sintaksisi üzrə dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. MSB mətnin hissələrə ayrıldığı funksional-nitq vahidlərindən daha böyükdür. MSB mətnin mikrotemalarından (mətnaltılarından) birini meydana çıxaran, intonasiyanın və leksik-qrammatik əlaqə vasitələrinin köməyi ilə birləşmiş bir neçə cümlələrdən (əsasən müxtəlif quruluşlu: sadə, mürəkkəb, müxəlif ifadələrlə mürəkkəbləşmiş cümlələrdən) ibarətdir.

2. Ümumilər kimi MSB xüsusi mənalı və formal əlamətləri də əlaqəli nitqin yalnız bütöv mətnində özünü ifadə edir. MSB arasında linqvostilistik əlaqələrin mövcudluğu və ya qeyri-mövcudluğu bilavasitə MSB-ün

tərkibində ayrı-ayrı cümlələrin xarakterində özünü göstərdiyi kimi, MSB-in özündə də özünü göstərir.

3. MSB mətn komponenti kimi həmçinin onun sərhədini müəyyən etmə meyarı ola bilən özünün leksiko-qrammatik xüsusiyyətlərinə malikdir (məsələn, təkrarlar şəklində). MSB sərhədlərinin və abzasın uyğunluğu və ya qeyri-uyğunluğu mətn müəllifinin iradəsinin, onun şəxsi praqmatik səmtinin təsirinin nəticəsidir.

4. Cümlələr arasında əlaqə probleminin birbaşa müqayisəsində cümlələrin avtosemantiyası və sinsemantiyası barəsində məsələ dayanır, yəni bu və ya digər cümlənin daha böyük və daha kiçik məna asılılığı və müstəqilliyi barəsində məsələ dayanır. İfadələrarası əlaqələr tamamilə olmadıqda cümlə avtosemantikliklə səciyyələnir. Cümlələr arasında leksiko-qrammatik əlaqələrin olması onları sinsemantik edir, yəni onları əvvəldə gələn (və ya sonradan gələn) kontekstdən məna asılılığına gətirib çıxarır.

İşin aprobeasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları beynəlxalq elmi konfranslarda, ali məktəblərarası Respublika elmi konfranslarında məruzələr şəklində, Azərbaycan və yaxın xarici ölkələrin nəşriyyatlarında dərc edilmiş məqalələrdə aprobeasiyadan keçmişdir

Dissertasiya Bakı Slavyan Universiteti Ümumi dilçilik kafedrasının iclasında müzakirə olunmuş və müdafiəyə tövsiyə edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 158 səhifədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektini, məqsədi, vəzifələri və metodları müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur.

Birinci fəsil «Mətn strukturu tədqiqinin nəzəri əsasları» üç paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda mətn kommunikativ vahid kimi öyrənilir. Tədqiqatçılar mətnin ədəbi və üslubi işlənməsi, onun bir sıra xüsusi vəhdətlərə və vahidlərə parçalanması, müxtəlif planların və dərəcələrin vahidləri və münasibətləri, vahidlərarası sintaqmatik və integrativ münasibətlər, diskursun məna diskretliyi, modal xarakter, praqmatik səmt,

predikativlik kimi əlamətlərinin adını göstərirlər. Mətnin məzmunlu tərəfi xüsusilə vurğulanır. Mətnin məzmununun prosessuallığı və onun formal strukturunun təhlili vasitəsilə mətnin məzmunlu quruluşunun tədqiqinin zəruriliyi qeyd edilir. Əlaqəli mətnin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq onun təsvirini struktur, kommunikativ, denotativ aspektlərə ayırırlar¹⁰.

Kommunikasiya vasitəsi kimi mətn məzmunlu aspektə malikdir. Məzmunlu aspektin tədqiqi bütöv məzmunun təşəkkül tapdığı mənalı vahidlərin axtarış planında, həm də mətnlərin müəyyən növlərində ifadə etməyə malik olan və ya malik ola bilən məna kateqoriyalarının ayrılması planında mövcud ola bilər. Kommunikasiya vasitəsi kimi mətn formal aspektə malikdir. Bu aspektin tədqiqi zamanı mətn vahidini təşkil edənlər və bütövlükdə onların əlaqə vasitələri aydınlaşdırılmalıdır. Nəhayət, mətn kommunikativ vasitə kimi onun funksional aidliyini müəyyən edən, tədqiqat zamanı mətnin bu və ya digər çalarının yaranma vasitələrini aydınlaşdırmaq zəruri ola funksional-stilistik aspektə malikdir.

Biz bu işdə İ.R.Qalperin tərəfindən verilmiş mətn anlayışına əsaslanırıq: «Mətn yazılı sənəd şəklində obyektivləşdirilmiş, bu sənədin tipinə uyğun olaraq ədəbi işlənmiş, leksik, qrammatik və məntiqi əlaqənin müxtəlif tipləri ilə birləşdirilmiş bir sıra xüsusi vahidlərdən ibarət olan, müəyyən modal xarakterə və pragmatik səmtə malik olan məlumatdır»¹¹. Mətn özü ilə dilçilik tədqiqatının obyektini kimi əsas vasitələri təklik, bütövlük və komponentlərin əlaqəliyi olan məna və struktur vahidi təşkil edir.

Mətn nitq fəaliyyətinin əsas komponentidir və bu komponent səviyyəsində dilin əsas funksiyası – kommunikativ funksiya həyata keçirilir. Kommunikasiya vasitəsi kimi mətn öz formal-mənalı quruluşunda məlumat göndərəni göstərməyə sahib olmalıdır. Mətnə «məlumat mənbəsi» məna kateqoriyasının olmasını təxmin etmək olar. Elə həmin səbəbə görə mətnə «məlumat alıcısı», «adresat» məna kateqoriyasının olmasını təxmin etmək olar. Mətnin formal quruluşu əvvəldən sonadək cümlə quruluşuna oxşar xəttliliklə, bir istiqamətliklə xarakterizə edilir. Mətnin məzmunlu quruluşu müxtəlif istiqamətlikdir: xəttlilik prinsipinə, əks əlaqəyə və assosiasiyalığa (kontrastlığa) tabe olan. Bu o deməkdir ki,

¹⁰ Лосева Л.М. Как строится текст. Москва: Просвещение. 1980; Малычева Н.В. Текст и сложное синтаксическое целое: системно-функциональный анализ. Ростов-на-Дону: АПСН, 2003.

¹¹ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981. с. 18.

məzmunun dərk edilməsi, birincisi, ardıcıldır, ikincisi, keçmişə aiddir, belə ki, yeni mənalər artıq mətndən məlum olan fikirlərlə daim əlaqəlidir; üçüncü o, evristikdir, belə ki, ayrı-ayrı mənalər daha əvvəl müəyyən mənalərlə və oxucunun presuppozisiya ilə verilmiş gözlənilməz assosiativ əlaqələrə daxil ola bilər və bu cür assosiativlər oxucunun şüurunda mətnlə tanışlığın sonunadək qala və ya yox ola bilər.

İkinci paraqrafda MSB mətnyaradan funksional-nitq vahidi kimi öyrənilir. Cümlə sözlərdən, MSB – cümlələrdən, mətn – MSB-dən ibarətdir. Mətnin bütövlüyü, onun hissələrinin orqanik bir-birinə bağlanması MSB-ə xas olduğu kimi, eləcə də bütöv nitq məhsuluna xasdır. Lakin MSB-də mətnin koqerentliyi xüsusən əyani surətdə meydana çıxır. MSB-ün əyaniliyi yalnız məna hadisəsi deyil. O, eyni zamanda öz aralarında əlaqələnən MSB-ün struktur, semantik və kommunikativ vahidinin səviyyəsində meydana çıxır¹². MSB-ün kompozisiya-mənalı strukturu üç elementdən ibarətdir: 1) başlanğıcdan (MSB-ün başlanğıcı); 2) orta hissədən (mikromətn fikrinin inkişafı) və 3) sonluqdan (mikromətnin tamamlanması). Məsələn:

Толпа медленно продвигалась к театральному залу. Из окна Пушкин увидел театральный двор. Там стояли дощатые сараи, должно быть, под реквизит и жилье артистов. По двору торопливо сновали пестро разодетые, уже загримированные артисты, бородатые мужики тащили раскрашенные доски и размалеванные холсты. Волшебное царство! (Л. Дугин. Лицей, 97).

MSB bir sıra avtosemantik və sinsemantik cümlələrdən ibarət olan yüksək düzümün mürəkkəb kommunikativ vahididir.

MSB ayrı-ayrı cümlə və mətn arasındakı aralıq dərəcəsi vahidi kimi bir tərəfdən ayrı-ayrı cümlədən, digərdən tərəfdən isə ardıcıl birləşdirilmiş cümlələrdən, yəni digər MSB-dən ayrılmalıdır.

MSB aşağıdakı ən mühüm əlamətlərlə xarakterizə olunur: 1) tamamlanma ilə, yəni MSB komponentlərinin məntiqi-mənalı ümumiliyinin olması ilə, bu da məzmunun monotemalığında, qapalılığında ifadə olunur; 2) müəyyən quruluşlu sxemə əsasən MSB-ün komponentlərin birləşməsi ilə; 3) bir modal plana bütün MSB komponentlərinin aid

¹² Поспелов Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры // Доклады и сообщения Института русского языка / АН СССР. Москва-Ленинград, 1948, Вып. 2, с. 43-68; Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. Сложное синтаксическое целое. Москва: УРСС, ЛКИ, 2007.

edilməsi ilə; 4) həmhüdüdü cümlələrin xəbərlərinin tərz-zaman nisbəti ilə; 5) MSB komponentləri arasında xüsusi əlaqə tiplərinin olması ilə; 6) ifadəarası əlaqənin xüsusi və funksioanal vasitələrinin olması ilə; 7) uzunluğa görə cümlələrin əlaqəsi ilə.

Mətn linqvistikasında MSB sərhədləri barəsindəki məsələ, bu vahidin mətnə ayrılma meyarları barəsindəki məsələ mürəkkəbdir. Yuxarıda sadalanan əlamətləri həm də MSB-ün əlaqəli nitq axınından ayrılması zamanı obyektiv meyarlar hesab etmək lazımdır.

MSB-ün mətnyaradan funksiyası mətn kateqoriyalarının inkişafında sintaktik strukturun stimulyator olmasından isrəli gəlir. İki növdə çıxış edən «mətnyaradan funksiya» terminini sintaktik kateqoriyaların məhz bu roluna tətbiq etmək lazımdır: 1) avtostimullaşdıran mətnyaradan funksiya; 2) senstimullaşdıran mətnyaradan funksiya.

Birinci halda sintaktik struktur müstəqil olaraq öz qrammatik mənasını reallaşdıraraq mətnin hərəkətinə imkan yaradır, mətn kateqoriyalarından birini reallaşdırır. Belə ki, məsələ, əslində sual cümləsi monoloq şəklində olan mətnə sual-cavab kompleksinin yaranmasına imkan yaradır:

Улицы были пустые и мертвые, и в домах не было признаков жизни. Я доходил до Летнего сада и все кругом было пусто и мертво. Я шел по набережной и поворачивая к комиссариату и кругом не было ни души. Был ли это труп, а не город? Нет, это не был труп, то был самый сильный и страстный из городов в судорога величайших исторических событиях (Г.Чичерин. Воспоминание).

İkinci halda senstimullaşdıran mətnyaradan funksiya bu strukturun digərləri ilə yalnız qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi çıxış edir. Bu hadisəyə daha aydın nümunə əlaqələndirən vasitə kimi çıxış edən sintaktik paralellizm ola bilər:

Ростову то казалось, что Богданыч только притворяется невнимательным, и что вся цель его теперь состоит в том, чтобы испытать храбрость юнкера, и он выпрямлялся и весело оглядывался; то ему казалось, что Богданыч нарочно едет близко, чтобы показать Ростову свою храбрость. То ему думалось, что враг его теперь нарочно пошлет эскадрон в отчаянную атаку, чтобы наказать его, Ростова. То думалось, что после атаки он подойдет к нему и великодушно протянет ему, раненому, руку примирения (Л. Толстой. Война и мир).

Üçüncü paraqrafda abzas və MSB-ün əlaqəsinin problemi izah edilir. Mətnin üzvlənməsi bütövlükdə ikili xarakter daşıyan mürəkkəb çoxaspektli prosesdir. Birincisi, bu mətnin funksional istiqamətliliyindən, yəni onun praqmatik səmtindən asılı olan obyektiv prosesdir. İkincisi, bu mətni quranın fikrindən, yəni müəllifin praqmatik səmtindən asılıdır.

Xüsusi dixotomiya əmələ gəlir: mətnin praqmatik səmti – müəllifin praqmatik səmti. Mətnə praqmatik səmtin iki növünün eyni zamanda mövcud olması nəticəsində öz aralarında oxşarlıqları olan, amma bununla yanaşı açıq-aydın fərqlərə sahib olan iki mürəkkəb sintaktik vahidlər eyni zamanda mövcud olurlar. Bu, üzvlənmənin birinci növünə müvafiq gələn MSB və üzvlənmənin ikinci növünə müvafiq gələn abzasdır. Bu iki vahidin oxşarlığı artıq tərifin özündə meydana çıxır: həm MSB, həm də abzas nisbi müstəqil vahid kimi işləyə bilər, məna, quruluş və intonasiya münasibətlərində tamamlanmış vahiddən ibarətdir.

Mətn «qrammatik strukturların (cümlələrin) qeyri-müəyyən miqdarından ibarət olan məqsədyönlü və bununla yanaşı məna göstəricilərindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənən müəyyən mənaya sahib nitq məhsuludur»¹³ – MSB-in tərkibinə daxil olmayan MSB-ə və ayrı-ayrı cümlələrə bölünür. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, abzas MSB üst-üstə düşmür, belə ki, mətn bütünlüklə abzaslara bölünür, MSB bölünmə zamanı bəzi ayrı-ayrı cümlələr bu vahidlərin hüdudları kənarında qalır. MSB bünövrəsində praqmatik səmt qoyulan mətnin obyektiv bölünməsi vahididir, abzas isə bünövrəsini müəllifin praqmatik səmti təşkil edən mətnin subyektiv bölünməsi vahididir. Bu praqmatik səmtlərinin üst-üstə düşməsi zamanı MSB abzasa bərabər olur. Mətnin və müəllifin praqmatik səmtinin bir-birinə zidd olmasa zamanı MSB abzasın sərhədləri kənarına sığmır, yəni abzas özünə ya bir neçə fəvqəlfrazi vahidlər daxil edir, ya da bir MSB bir neçə abzaslara bölünür. MSB – məzmun vahididir, abzas isə – ifadənin yazılı variantında MSB-ün həyata keçmə vahidi formasıdır.

İkinci fəsil «Rus, ingilis və azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında linqvistik əlaqələr» üç paraqraftan ibarətdir.

Birinci paraqrafda MSB-ün komponentləri və MSB arasında leksik-qrammatik əlaqə vasitələri nəzərdən keçirilir. Mətnə linqvistik yanaşma ümumiyyətlə mətnin tipik quruluşunun meydana çıxmasına, hər cür mətnin, onun dil, strukturlu və kompozisiyalı formalaşmasına yönəlib. Bu planda

¹³ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981. с. 23.

mətn üçün özünün əsas əlamətləri səciyyəvidir: 1) məna avtonomluğu (mətnin mənası onun məzmunlu tərəfidir, yəni ötürülmə üçün mətnin yazıldığı həmin məlumatdır); 2) dil, strukturlu və kompozisiyalı formalaşma; 3) mətnin kommunikativ istiqaməti, verilmiş mətni əvvəlcədən müəyyən edən, yəni onun məqsədlərinə, şərtlərinə və adresatına müvafiqliyi; 4) mətnə cümlələrin əlaqəliliyi və ya bir-birindən asılılığı və əlaqə vasitələri.

Əlaqəlik leksik-semantik, morfoloji, sintaktik və stilistik vasitələrlə əldə edilir. İfadələrin bir-birinə bağlanması fərqli baş verir: əvəzliliklərin, zərflərin, sözlərin təkrarının, feli xəbərlərin tərz-zaman əlaqəsinin, ədatların, ara sözlərin və s. köməyilə. Belə ifadə bəndləmələri ifadəarası əlaqə vasitələri adlanır. Məsələn:

Иногда случайно Изумруд видел сквозь отворенную дверь других лошадей, ходивших и бегавших на воле, и тогда он кричал им, негодуюя и жалуюсь. Но тотчас же закрывали дверь, и опять скучно и одиноко тянулось время.

Главным в этой конюшне был большеголовый, заспанный человек с маленькими черными глазками и тоненькими черными усами на жирном лице. Он казался совсем равнодушным к Изумруду, но тот чувствовал к нему непонятный ужас.

И вот однажды, ранним утром, когда все конюхи спали, этот человек тихонько, без малейшего шума, на цыпочках вошел Изумруду, сам засыпал ему овес в ясли и ушел. Изумруд немного удивился этому, но покорно стал есть. Овес был сладок, слегка горьковат и едок на вкус. «Странно, – подумал Изумруд, – я никогда не пробовал такого овса» (А.Куприн. Изумруд).

Verilmiş MSB arasında əlaqə əvəzliliklərin, təkrarların və birləşdirmə bağlayıcısı *и* ilə yerinə yetirilir.

Mətnin əlaqəliliyi əvvəlki cümlədən sonra gələn hər cümlənin aktual üzvlənməsindən asılı olaraq hər MSB-də sözlərin yerləşmə qanunauyğunluqlarında özünü büruzə verir. Mətnin məna strukturunun və müəllifin fikrinin başa düşülməsi üçün ayrı-ayrı MSB-ün məzmunu və MSB arasında qarşılıqlı əlaqə əhəmiyyətlidir. Qrammatik formalar oppozisiyalı əvəz etmə zamanı stilistik çaları bir cümlədə yox, mətnin daha böyük parçası çərçivəsində alırlar.

İngilis dilində üç qarşılıqlı əlaqədən ibarət olan mətndən bir parçanı aydınlaşdırmaq.

«Go ahead, Johny», said my father. «You haven't yet failed to leave that store with provender, and you'll be back here in ten minute with food fit for a king».

«I don't know», I said. «Mr. Kosak says *we are* trying to give him the merry run around. He wants to know what kind of work you *are doing*».

«Well, go and tell him», said my father. «I have nothing to conceal. I am writing poetry. Tell Mr. Kosak I am writing poetry night and day» (W. S. Maugham. The lotus eater).

Əgər biz daimi hərəkətin qrammatik indikatoru *haven't yet failed* olan birinci mürəkkəb sintaktik bütövlə əlaqələri qursaq, müəyyən etmək mümkün olar ki, birinci ayrılan forma yeri dəyişdirilmişdir və onun əsas rolu – daimi, adi hərəkətdir. Bu surətlə *are doing*-i sonra gələn forma *am writing* və leksik indikator *night and day* ilə əlaqələndirsək onun fərmasının mənasını müəyyən edərək. Beləliklə fel formaları mətnin bu hissəsində koqeziya vasitəsi kimi çıxış edərək bütün üç MSB boyunca sıx qarşılıqlı əlaqədə və bir-birindən asılı olurlar¹⁴.

Azərbaycan dilində nümunəyə baxaq:

Qaranlıq və kədərli bir aləm maşının qaldırdığı toz buludları içində itir, arxada qalırdı. Qabaqda isə işıqlı və nəhayətsiz bir yol açılırdı (M. İbrahimov).

Verilmiş MSB-ün komponentləri müqayisə edilmənin mənasını gücləndirən *isə* bağlayıcısı ilə birləşib.

İkinci paragrafda təkrarlar mətnin əlaqəlik amili kimi izah edilir.

Mətnin məna vahidi – onun əlaqəliyi – mənaların təkrarlığı ilə yaranır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, müxtəlif sintaktik rolda eyni sözlərin təkrarı mətnin əlaqəlik şərti üçün vacibdir (hərçənd ki az). K. M. Abdullayev təkrarların mətnyaradan funksiyalarına nəzər yetirərək yazır: «Sadə mətnlərdə olduğu kimi, mürəkkəb mətnlərdə də bir sıra struktur-qrammatik göstəricilər mətnyaradan funksiyalar kimi çıxış edirlər. Aydınır ki, mətndə cümlələr və söz birləşmələri, həmçinin leksik vahidlər təkrar oluna bilərlər... Təbii ki, bu bizə imkan verir deyək ki, təkrar təyini üzrə ən möhkəm mətnyaradan amil kimi çıxış edir. Hər mətndə semantik və eləcə də formal-struktur planda təzahür edən təkrarları ayırmaq olar»¹⁵.

¹⁴ Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. London, 1976; Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001.

¹⁵ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinn nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999. s. 232.

Zənnimizcə, obyektin tərəflərinə diqqəti cəmləmək üçün göndərmə nöqtəsi olan, onlar arasında əhəmiyyətliyi ayıraraq, bu obyektin müxtəlif tərəflərini ardıcılıqla aşkar edərək nəql etmənin (təsvirin) başlıca obyektində diqqəti cəmləmək üçün əlaqəliyi mətnin vasitəsi kimi müəyyən etmək olar.

Müxtəlif nitq üslublarına aid olan əlaqəli mətnlərdə leksik təkrarın müxtəlif növləri istifadə edilir: 1) ayrı-ayrı sözlərin, söz qruplarının, cümlənin hissələrinin təkrarı – *nə* təkrarlananın əlamətinə görə; 2) kontakt və distant təkrarlar – *necə* təkrarlananın əlamətinə görə; 3) isimlərin, sifətlərin, əvəzliliklərin, fellərin, zərflərin və s. təkrarı – leksik təkrarın morfoloji ifadəsinin vasitəsinə görə; 4) müxtəlif nitq hissələrinə aid olan eyniköklü sözlərin təkrarı; 5) işarə əvəzliyi ilə və ya məna bildirən digər əlamət mənalı sözlərlə müşayiət edilən mürəkkəbləşməmiş leksik təkrar və mürəkkəbləşmiş leksik təkrar.

Leksik təkrar stilistik üsul kimi cümlələr arasında semantik-sintaktik əlaqəni yerinə yetirir və eyni zamanda MSB-ün kompozisiya-mənalı strukturunda təkrarlanan sözlərin semantikasında və cümlələrin məzmununda oxucunun diqqətini bir yerə cəmləyir.

Nümunəyə baxaq. «Кирилл вскочил на ноги и поднял *цень*. *Цень* все больше сгруживалась в кучки, устремляясь в проходы между сараев с непрерывной стрельбой и возникавшими без всякой команды с грозно-отчаянными криками «ура» (K. Fedin. Qəribə yay).

Burada cümlələr (tamamlıq – mübtəda) arasında sintaktik zəncirvari əlaqə lektik təkrar vasitəsilə formalaşır. Bu ayrı-ayrı sözlərin – ismin, stilistik planda mürəkkəbləşməmiş, kontaktlı («kompozisiyalı qovuşuq»), neytral təkrarıdır.

Eyni şey ingilis və azərbaycan dillərində də müşahidə edilir:

1. What effect he might hope to produce upon *Rosemary*. *Rosemary* saw him always as a model of correctness... (F. S. Fitzgerald *Tender is the Night*).

2. Bu lap *Aşqabadın lap o istisinə oxşayırdı*, *Aşqabadın o istisinə ki*, Zübeydə gəmiyə minib, Xəzəri üzüb gedib düşmüşdü o istiyə; qaragül xəzi almağa getmişdi ki, gətirib Bakıda satsın (Elçin. 5 dəqiqə və ədəbiyyat).

Leksik təkrarın istifadəsi nitqə əlavə olaraq dəqiqlik, aydınlıq, ahənglik verir. Hər hansı bir sözün təkrarı cümlələr arasında sarsılmaz və möhkəm əlaqədir. Qeyd etmək lazımdır ki, təkrarlar verilmiş mətnə bir növ yeni, hələ məlum olmayan məzmunu «aşırma körpüçüklər» olurlar.

Üçüncü paraqrafda aktual üzvlənmə və mətnin məna strukturu komponentinin əlaqəsi izah edilir. Aktual üzvlənmə daha çox mətn əlaqəliliyinin əlamətlərindən birini təşkil edən hadisə hesab edilir¹⁶. Əgər mətni müəyyən surətdə tema və rema ilə birləşmiş cümlələrin qaydaya salınmış məcmusu, həmçinin öz aralarında müəyyən əlaqələrdə olan, bu və ya başqa kommunikativ tapşırıq ötürən tema-rematik əlaqə vahidləri kimi nəzərdən keçirsək, onda mətnin aktual üzvlənməsinin təşkili rolu aydın olacaq. Məsələn:

Узкая полоса земли вдоль реки Нил. От 1 до 25 км. шириной. Но на ней живет почти 99% населения Египта (г. «Комс. правда», 04. 06. 2015).

Bu MSB-də birinci cümlədə tema var. Rema cümlə xaricinə çıxarılıb və parselyasiya konstruksiyasının köməyi ilə həyata keçir.

Əgər cümlədə rema daha çox kommunikativ ağırlığı olan yeniliyin əlamətinə görə mikromətnə qarşı qoyulubsa, onda rema cümlə xaricində tema-rematik məna vahidinin məna məzmununu müəyyən etmək üçün həmhüdüdü cümlələri remalarla birləşdirməyin lazım olduğu məlumatın bir hissəsini təşkil edir. Bir tema-rematik mənalı vahidin cümlələrinin rematik hissələrinin vahidi onların birtipliyindən, qrammatik və semantik oxşarlığından ibarətdir. Belə rema reamatik dominant adını daşıyır:

There was no one else on the beach so late in the afternoon. She walked very close to the water where there was a rim of hard flat sand easier on her feet than the loose shelves of shingle which folded one on top of the other, up to the storm wall (Hill S. A bit of Singing and Dancing).

Mətnin verilmiş fraqmenti vahidin teması olan yerin *the beach* təsviridir. Təsvirin əsas məqsədi əşyaların olmasının, verilmiş yerdə ümumi mənzərənin bir hissəsini təşkil edən insanların konstataşiyasından ibarətdir. O, qrammatik olaraq bundan sonrakı ifadədə əvəzlikli substitutlarla tez-tez əvəz edilən yer zərfliyi ilə ifadə olunub. Əşya və insanlar cümlənin rematik hissəsinə düşürlər: *no one else, a rim of hard flat sand, the loose shelves of shingle, the storm wall*.

Bu rematik hissələrin birləşməsi vahidin remasını əyani rematik dominantada adlandırmağa imkan verir.

Ümumi mətnin MSB-in birləşdirilməsi ilk növbədə tema-rematik əlaqələrinin (izotopik əlaqələr) inkişafı yolu ilə baş verir. Öncəki MSB-ün

¹⁶ Николаева Т.М. Актуальное членение - категория грамматики текста // Вопросы языкознания, 1972, № 2, с. 48-54.

reması olan indikinin mövzusu olur. İndiki MSB-ün reması isə öncəkinin mövzusu olur. Azərbaycan dilində nümunəni müqayisə edək:

Yarım saatdan sonra qonaqları çağırdılar qonaq otağına. Otağın ortasında uzun xörək stolu üstündə düzülmüşdü hər cür xörəklər və içkilər (C.Məmmədquluzadə).

Bu nümunədə tema və remanın kontaktlı yerləşməsi mətn komponentlərinin zəncirvari əlaqəsinin əsasında fikrin inkişafına səbəb olur.

MSB arasında əlaqə həmçinin zaman, məkanda yer, şəxs, məqsəd, səbəb və s. bu kimi əlavə semantik kateqoriyalar vasitəsilə həyata keçirilir.

Üçüncü fəsildə «Rus, azərbaycan və ingilis dillərində mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında stilistik əlaqələr» üç paraqraftan ibarətdir.

Birinci fəsildə MSB yaranmasında stilistik fiqurların rolu nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, filologiya tarixində troplara və fiqurlara çoxlu sayda işlər həsr edilib, amma mətn problematikasının linqvistikası nöqtəyi nəzərindən o, heç vaxt tədqiq edilməyib. Göstərilir ki, müxtəlif qrupların sintaktik vasitələri ilə yaranan koqeziyanın xüsusiyyətləri, onun funksiyaları mətn fraqmentlərini birləşdirən tiptən və nitq tipindən asılıdır. Sintaktik vasitələrin funksional-semantik aspektdə tədqiqi onlar tərəfindən təşkil edilmiş mətn koqeziyasının əlaqə vasitələrinin qanunauyğunluqlarını və funksiyalarını aydınlaşdırmağa imkan verir. Koqeziyanın sintaktik vahidləri iştirakı əlaqəlik kateqoriyasına səbəb olan müxtəlif dil vasitələrinin komponentli təhlili və nəzərə alınması zamanı dəqiq təhlil edilir. Mətnin bütövlüyü informativliklə, integrativliklə, xronotopun bitkinliyi ilə (mətn zamanının və mətn məkanının), müəllifin və personajın obraz, modallıq, emotivlik və ekspressivlik kateqoriyaları ilə təmin edilir. Mətnin əlaqəliyi retrospeksiya / prospeksiya və bölünmə kateqoriyaları ilə tamamlanır.

Stilistik fiqurlar daha çox emosional təsir effektivliyi üçün, məndə xüsusi emosional gərginlik yaratmaq üçün tətbiq edilir¹⁷. Verilmiş fəsildə ritorik sual, ellipsis, emfaza, inversiya və s. kimi stilistik vasitələr nəzərdən keçirilir. MSB arasında əlaqənin bütün stilistik vasitələrinin bütövlükdə mətnin kommunikativ effektivliyinin yüksəldilməsinə səbəb olması barəsində nəticə çıxardılır.

¹⁷ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (Стилистика декодирования). Ленинград: Просвещение, 1981; Вəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008.

Stilistik fiqurların əsas funksiyası ifadənin bu və ya digər hissəsinin ayrılmasından, vurğulanmasından və qüvvətləndirilməsindən ibarətdir. Fiqurlar danışanın emosiyalarının ifadəsini və onun əhvalının tonunu və dərəcəsini dinləyiciyə ötürmə vasitəsidir. Fiqurlar daha çox ədəbi nitqdə, xüsusən poetik nitqdə fəallaşır, lakin onların növlərinin çoxusu publisistikanın müxtəlif janrlarında da olduqca fəaldırlar.

İkinci paraqrafda MSB-ün və mətnin inteqrasiyasının stilistik xüsusiyyətləri tədqiq edilir. İlk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, stilistika anlayışı yalnız onun realizasiyasının dil dərəcələrinin çərçivələri ilə məhdudlaşmamalıdır. O, mətnin bütün dərəcələrində asanlıqla tətbiq edilməlidir. MSB-ün və mətnin inteqrasiyasının stilistik üsulları mətnin linqvistikası ilə tədqiq olunan mətn inteqrasiyasının digər üsulları ilə eyni zamanda mövcud olur. Bədii mətdə forma inteqrasiyasının stilistik üsulları mətn inteqrasiyasının ilkin, bəzən isə vahid amilləri olurlar. MSB-ün və mətnin inteqrasiyasının stilistik üsulları mətnin müxtəlif dərəcələrində onlar tərəfindən həll edilən konkret stilistik vəzifələrin nöqtəyi-nəzərindən eyni əhəmiyyətə malik olurlar. Bu cəhətin nəzərə alınmaması stilistik kateqoriyaların mahiyyətinin və onların mətnin müxtəlif dərəcələrinin inteqrasiyasında iştirakının səviyyələrinin düzgün anlayışı üçün əsas maneədir.

Aparılmış təhlil təsdiq edir ki, MSB-ün qovuşuğunda mətn strukturunda stilistik əlaqələr böyük əhəmiyyət qazanırlar. Stilistik ifadə vasitələri mətni sadəcə bəzəmir, həm də aralarında pragmatik effektivliyin ən vacib olduğu kommunikativ məqsədlər olurlar. Nəticədə hər şey adresant tərəfindən söyləmin adresat tərəfindən adekvat mənimsənilməsinə istiqamətlənib.

Üçüncü paraqrafda bir dildən digər dilə tərcümə zamanı MSB arasında struktur-semantik və stilistik əlaqələrin ötürülmə xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. MSB struktur-semantik, stilistik və fonetik xüsusiyyətlərin bir sırası ilə səciyyələnir. Bu xüsusiyyətlər müxtəlif üslublara aid olan əsərlərdə müxtəlif ola bilərlər, bədii ədəbiyyatda isə hər yazıçının MSB-i öz xüsusiyyətlərini əldə edir. Buna görə də, hər hansı bir dildə MSB-in ümumi üsullarının dolğun şəklini almaq üçün müxtəlif yazıçıların əsərlərində və müxtəlif nitq üslublarında onların semantik, stilistik və struktur xarakteristikasını tədqiq etmək vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, «mətn linqvistikasının iki əsas obyektini fərqləndirmək lazımdır, daha çox qeyri-differensial adlanan «mətn»i: 1) bütöv nitq məhsulu – mətn, yəni sözün geniş mənasında mətn və ya

makromətn və 2) fəvqəlfrazi vahid (mürəkkəb sintaktik bütöv) – sözün dar mənasında mətn və ya mikromətn»¹⁸.

Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasını baxımından bir dildə MSB-ün struktur və məna xarakteristikalarının əlaqələsinin öyrənilməsi elə bu xarakteristikalar ilə digər dildə böyük maraq doğurur. Bu baxımından, xüsusilə son zaman daha çox ya əlaqəli cümlələrin zənciri kimi, ya mürəkkəb sintaktik bütöv kimi, ya sintaktik-semantik bütöv kimi, nəhayət ya mikrotekst kimi müəyyən edilən MSB-ün ən vacib kommunikativ vahid qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq məhz mikrotekst ən çox maraq doğurur.

Yaxşı məlumdur ki, iş prosesində tərcüməçi çıxış dildə və tərcümə dilində mətnlərin məna ekvivalentliyinin qurulması üçün makroteksti daha kiçik hissələrə bölür və məna ekvivalentliyini daha çox cümlə səviyyəsində qurmaq olar, yəni mikrokontekst səviyyəsində. Mikrokontekst daxilində hər hansı bir sözün həqiqi mənasının qurulmasında mikro- və makrokontekstin əlaqəsinin təhlili az maraq doğurmur, belə ki, təhlilin gedişində əgər o, mikrokontekstin sərhədlərində aydınlaşdırılmırsa, verilmiş sözün mənasını makrokontekstin necə aydınlaşdırmağa kömək etdiyini, həmçinin mikro- və makrokontekst əlaqəsinin nəzərə alınması tərcüməçiyə tərcümə dilində verilmiş sözə düzgün müvafiq sözü seçməyə necə kömək etdiyini tədqiq etmək vacibdir.

Bununla yanaşı mikrokontekstdə sözün mənasına təsir göstərən makrokontekst verilmiş mikrokontekstin əvvəlində, ardınca gələ bilər, bəzən isə təhlil edilən mikrokonteksti özünə «daxil edə» bilər. Əksər hallarda bilavasitə mikrokontekstin əvvəlində gələn və ya onun ardınca gələn, bir və ya bir neçə MSB-dən ibarət olan məhz həmin makrokontekst tədqiq olunan sözün mənasının aydınlaşdırılmasına və dəqiqləşdirilməsinə imkan yaradır.

Hər halda müxtəlif müəyyən etmələrin təhlili bir çox ümumi xüsusiyyətləri ayırmağa imkan verir: MSB-ə struktur və məna bitkinliyi, kontekstdən nisbi müstəqillik xasdır və ən əsası onlar öz «mikrotemalarına» sahib olurlar. Məhz özünün «mikrotemasının» olması MSB-ü müəyyən edən xüsusiyyət hesab etməyi lazım edir.

Nəticədə dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn nəticələr və ümumiləşdirilmələr göstərilib. MSB-ün kompizisiya-mənalı strukturunun və rus, ingilis, azərbaycan dilləri kimi müxtəlif sistemli dillərin materialı əsasında MSB arasında linqvostilistik əlaqələrin tədqiqi maraqlı nəticələrə

¹⁸ Москальская О.И. Грамматика текста. Москва: Высшая школа, 1981, с. 79.

səbəb olur. Əsas vasitəsi abzaşlaşma olan mətn bölgüsü (delimatasialıq) müfəssəllik, əlaqəlik və kompozisiya kimi ifadələrlə olan mətn kateqoriyası ilə müqayisə edilib. Nəzərdən keçirdiyimiz sintaktik vahidlərin mətnyaradan funksiyaları ilk növbədə mətn kateqoriyası aspektində göstərilib, lakin bu əsas istiqamət nəinki onların qrammatikanın və mətnin stilistikasının vahidləri ilə əlaqəsi barəsindəki məsələsini həll etmir, həm də onu labüd edir. Rus, ingilis və azərbaycan dillərinin sistemlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq tərcümədə MSB-ün strukturunun tam saxlanması müşahidə edilir. Mətnin abzaslara bölünməsi haqda bunu demək olmaz. MSB-ün köməyi ilə reallaşan mətnin dəqiq praqmatik səmti eyni zamanda tərcümədə onun adekvat şərti ilə dəqiq tədqiq edilir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Стилистические фигуры в тексте // АМЕА, Тədqiqlər. Bakı, 2013, № 1, s.113-120
2. The importance of research of text building role of reiterations // Science and Education Materials of the IV International Research and Practice Conference Vol. II, October 30-31, 2013, s. 377-381
3. Соотношение абзаца и сложного синтаксического целого // European Applied Sciences, 11-2013, Vol. II, s.3-5
4. Supra-Phrasal Unity: Revisited the History of the Concept // Young Scientist, USA, Vol. V, 2016, s. 63-68
5. Повтор как средство структурной организации сложного синтаксического целого // Таğıуев oxuları. Bakı: BSU 2016, № 2, s. 21-26
6. Микротексты как базовая модель при определении границ сложного синтаксического целого в различных языковых системах // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: БСУ, 2016, №1, с.114-128
7. Несколько слов о коммуникативной структуре текста // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2015, № 2, s. 85-87
8. К проблеме членения текста // Материалы международной научно-практической конференции «Проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы в Азербайджане: опыт, практика и перспективы разработки и создания новых учебных комплексов для школ и вузов». Баку, 2017, s.58

The linguo-stylistic relations between the independent complex syntactic units in the Russian, English and Azerbaijani languages

SUMMARY

The thesis deals with the linguistic and stylistic relations between independent complex syntactic units (CSU) investigated on the basis of comparing the materials of Russian, English and Azerbaijani languages. The thesis consists of an introduction, three chapters, a conclusion and references. The introduction substantiates the urgency of the topic of the dissertation, determines the object, purpose, tasks and methods of research, explains the scientific novelty, the theoretical and practical significance of the work, as well as presents the basic provisions presented for defence.

The first chapter considers the theoretical basis for the study of the structure of the text. The text is highlighted as a communicative unit. As a means of communication, the text has a formal and meaningful structure. The unity of the form and content of the text makes it possible to distinguish lexical, syntactic and compositional-syntactic levels within the text. The independent CSU are studied as a textual function-speech unit. The integrity of the text, the organic cohesion of its parts are inherent in both CSU and the whole speech. The interconnection of the independent CSU components is manifested simultaneously in the form of structural, semantic and communicative integrity, corresponding each other as a form, content and function. The problem of the relationship between the paragraph and the CSU is also explained.

The second chapter considers the linguistic links between the complex syntactic units in the Russian, English and Azerbaijani languages. The role of such lexical and grammatical means of communication between the independent CSU components and the independent CSU such as unions, particles, introductory words, pronouns, adverbs, and etc. is highlighted. Repeat as a factor of the coherence of the text is considered separately. It also highlights actual division as a phenomenon, which is one of the essential features of the coherence of the text.

The third chapter considers the stylistic relations between the complex syntactic units in the Russian, English and Azerbaijani language. The role of stylistic figures in the formation of the CSU and the links between the

CSU are studied. Stylistic features of the integration of the CSU and the text are highlighted. The peculiarities of the transfer of the structural, semantic and stylistic links of the CSU upon the translation from one language to another are also considered.

The conclusion considers the main outputs and generalizations arising from the content of the thesis.

Çapa imzalanıb: 23.06.2017.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

